«Η Τρίτη Ρώμη» — από την εσχατολογία στον πολιτικό μύθο

Πάβελ Κουζενκόφ Δρ. Ιστορίας, ειδικός στην Ιστορία της Εκκλησίας και την ιστορική χρονολόγηση. Υφηγητής της Ιστορικής Σχολής του Κρατικού Πανεπιστημίου Μόσχας «Λομονόσοφ» και της Ιερατικής Σχολής της Υπαπαντής, καθηγητής της Θεολογικής Ακαδημίας Μόσχας.

«Η Μόσχα είναι η Τρίτη Ρώμη». Συχνά τυγχάνει να ακούμε αυτή τη φράση σε ποικίλα συμφραζόμενα. Οι μεν βλέπουν σε αυτή τη διεκδίκηση από τη Ρωσία του καθεστώτος παγκόσμιας υπερδυνάμεως, οι δε την προσπάθεια να θεμελιωθεί η θέση πρωτοκαθεδρίας του Πατριαρχείου Μόσχας, άλλοι κάποια ιδιαίτερη σχέση διαδοχής μεταξύ της Ρωσίας, του Βυζαντίου και του προκατόχου του, της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Εάν, όμως, παρακολουθήσουμε την ιστορία αυτής της ρήσεως, θα διαπιστώσουμε ότι η σημασία της είναι πολύ βαθύτερη και δεν έχει σχέση ούτε με την πολιτική επικυριαρχία, αλλά ούτε, πολύ περισσότερο, με κάποιες διεκδικήσεις εκ μέρους της Ρωσικής Ορθοδόξου Εκκλησίας. Το νόημα της «Τρίτης Ρώμης» είναι βαθιά μυστικιστικό και απόκρυφο και έχει καταβολές στη βιβλική εσχατολογία.

ΟΙ ΠΑΓΚΟΣΜΙΕΣ ΒΑΣΙΛΕΙΕΣ ΣΤΟΝ ΠΡΟΦΗΤΗ ΔΑΝΙΗΛ

Η ιστορία των αντιλήψεων σχετικά με την ιστορία της ανθρωπότητας ως εναλλαγής «παγκοσμίων

βασιλείων» ανάγεται στο βιβλίο του Προφήτη Δανιήλ στην Παλαιά Διαθήκη. Αυτό το βιβλίο εξιστορεί τη ζωή και τις προφητείες του Αγίου Δανιήλ, ενός Ιουδαίου, ο οποίος έζησε τα χρόνια της Βαβυλώνιας αιχμαλωσίας και υπηρέτησε στην αυλή του βασιλιά Ναβουχοδονόσορα Β΄ (605–562 π.Χ.) και των διαδόχων του. Μεταξύ άλλων υποθέσεων στο βιβλίο του Δανιήλ εξιστορείται η ερμηνεία του ονείρου του Ναβουχοδονόσορα για το είδωλο από τον προφήτη (Δαν. 2.1–49). Ο βασιλιάς της Βαβυλώνας είδε ένα παράξενο όνειρο, το οποίο τον αναστάτωσε, αλλά κανείς εκ των σοφών του δεν ήταν σε θέση να ερμηνεύσει το νόημά του. Και μόνον ο Δανιήλ όχι μόνον διηγήθηκε λεπτομερώς στον Ναβουχοδονόσορα όσα είδε, αλλά και εξήγησε το νόημά του: η ολόχρυση κεφαλή του ειδώλου, το ασημένιο στήθος, η χάλκινη κοιλία και οι σιδερένιες κνήμες με μίγμα πηλού στα πόδια συμβόλιζαν τα εναλλασσόμενα βασίλεια. Ενώ ο βράχος, ο οποίος ξεκόλλησε από το βουνό «ἄνευ χειρῶν» και συνέτριψε τον κολοσσό, σημαίνει τη βασιλεία, που θα αναστήσει ο Θεός και «εἰς τοὺς αἰῶνας οὐ διαφθαρήσεται».

Στο 7^{ο} κεφάλαιο του ιδίου βιβλίου εξιστορείται το όραμα του ιδίου του Δανιήλ (Δαν. 7.1–28). Παρουσιάσθηκαν ενώπιον τού προφήτη τέσσερα θηρία, τα οποία βγήκαν από την ταραγμένη θάλασσα: μια λέαινα με φτερά αετού, μια αρκούδα με τρεις κυνόδοντες, μια λεοπάρδαλη με τέσσερα πτερύγια και τέσσερα κεφάλια και ένα φοβερό θηρίο με σιδηρούς οδόντες και δέκα κέρατα. Ανάμεσα σε αυτά τα κέρατα φύτρωσε ένα ακόμη, το οποίο εκρίζωσε άλλα τρία και φάνηκαν σε αυτό «ὀφθαλμοὶ ὡσεὶ ὀφθαλμοὶ ἀνθρώπου… καὶ στόμα λαλοῦν μεγάλα». Στη συνέχεια στον πύρινο θρόνο κάθησε ο Παλαιός των Ημερών με ένδυμα λευκό σαν χιόνι, «κριτήριον ἐκάθισε, καὶ βίβλοι ἠνεῴχθησαν». Το τρομερό θηρίο με το λαλούν κέρατο εξοντώθηκε και κάηκε στη φωτιά, ενώ από τα λοιπά θηρία αφαιρέθηκε η εξουσία. Ο Δανιήλ είδε πως «μετὰ τῶν νεφελῶν τοῦ οὐρανοῦ ὡς υἱὸς ἀνθρώπου ἐρχόμενος ἦν καὶ ἕως τοῦ παλαιοῦ τῶν ἡμερῶν ἔφθασε καὶ ἐνώπιον αὐτοῦ προσηνέχθη. Καὶ αὐτῷ ἐδόθη ἡ ἀρχὴ καὶ ἡ τιμὴ καὶ ἡ βασιλεία, καὶ πάντες οἱ λαοί, φυλαί, γλῶσσαι αὐτῷ δουλεύσουσιν· ἡ ἐξουσία αὐτοῦ ἐξουσία αἰώνιος, ἥτις οὐ παρελεύσεται, καὶ ἡ βασιλεία αὐτοῦ οὐ διαφθαρήσεται».

Ένας εκ των παρισταμένων εξήγησε στον Δανιήλ: «Ταῦτα τὰ θηρία τὰ μεγάλα τὰ τέσσαρα, τέσσαρες βασιλεῖαι ἀναστήσονται ἐπὶ τῆς γῆς, αἳ ἀρθήσονται· καὶ παραλήψονται τὴν βασιλείαν ἅγιοι Ὑψίστου καὶ καθέξουσιν αὐτὴν ἕως αἰῶνος τῶν αἰώνων».

Οι προφητείες του Δανιήλ προκαλούσαν ζωντανό ενδιαφέρον: άλλωστε αυτός ο προφήτης υπέδειξε επακριβώς τον χρόνο της ελεύσεως του Χριστού (Δαν. 9.25–26).

Ο Προφήτης Δανιήλ.
Μικελάντζελο Μπουοναρότι (Μιχαήλ Άγγελος),
Καπέλλα Σιξτίνα, Βατικανό, 1511

Αναπαράσταση του
Ναβουχοδονόσορα Β'.
Βαβυλωνιακό καμέο

Θηρία από το όραμα του προφήτη Δανιήλ.
Μπεάτ από την Λιεμπάν. Κώδικας του
Φερνάντο Α' και της Ντόνα Σάντσα, 1047

Οι τέσσερις βασιλείες που περιέγραψε, ταίριαζαν άψογα με την παγκόσμια ιστορία: Το νέο βασίλειο της Βαβυλώνας (η χρυσή λέαινα) διαδέχθηκε η Περσία (η ασημένια αρκούδα), την οποία απορρόφησε το μακεδονικό κράτος του Αλεξάνδρου, που διαιρέθηκε μετά τον θάνατό του (η χάλκινη λεοπάρδαλη με τα τέσσερα κεφάλια). Στη συνέχεια η πανίσχυρη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία ένωσε όλη σχεδόν την οικουμένη στις σιδερένιες αγκαλιές της. Από όλες τις υπόλοιπες την διέκρινε η έλλειψη ενός κυρίαρχου έθνους (πράγμα που εξηγούσε την ανομοιότητα του θηρίου, που την εκπροσωπούσε, με κάθε άλλο θηρίο), ενώ το μίγμα πηλού με τον σίδηρο εξηγείτο εύκολα από τη σταδιακή ανάμειξη των φιλοπόλεμων Ρωμαίων με τους κατακτημένους λαούς. Τα κέρατα μπορούν να συσχετισθούν με τους αυτοκράτορες, οι οποίοι αγωνίζονταν για την εξουσία, ενώ «το στόμα λαλοῦν μεγάλα», το οποίο καταπίεζε τον «λαό των αγίων», ήταν φυσικό να ταυτισθεί με την έλευση του Αντιχρίστου, του οποίου έπεται η Βασιλεία του Θεού.

Παλαιό ρωμαϊκό άγαλμα, πιθανώς του Αγίου Ιππολύτου Ρώμης (3ος αι.), που ανακαλύφθηκε το 1551 στην οδό Τιμπουρτίνα στη Ρώμη. Βιβλιοθήκη του Βατικανού, 4ος–5ος αι

Ο Οκταβιανός Αύγουστος από το Πρίμα Πόρτα. Μουσείο του Κιαραμόντι, Βατικανό, 1ος αι

Χρυσό νόμισμα με προσωπογραφία του Ρωμύλου Αυγουστύλου

Αυτήν ακριβώς την ερμηνεία έδωσε στο Βιβλίο του Δανιήλ ο Άγιος Ιππόλυτος Ρώμης (3ος αι.) και αργότερα αυτή κατέστη πολύ δημοφιλής. Εν τω μεταξύ, ο Ιππόλυτος αφού καταμέτρησε τη διάρκεια των παρελθουσών βασιλειών, υπολόγισε κατά προσέγγιση και τον χρόνο της κυριαρχίας των Ρωμαίων: πεντακόσια χρόνια. Είναι ενδιαφέρον ότι μεταξύ της εγκαθιδρύσεως της Αυτοκρατορίας επί Αυγούστου (30 π.Χ.) και της πτώσης της επί Ρωμύλου Αυγουστύλου (476) πέρασε σχεδόν ακριβώς τόσος χρόνος: 506 έτη. «Έπεσε» όμως μόνον το δυτικό ήμισυ. Η Ανατολική Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία, την οποία γνωρίζουμε ως Βυζάντιο, όχι μόνον διασώθηκε, αλλά παρέμεινε ούτε λίγο ούτε πολύ άλλα χίλια χρόνια.

Ο Μέγας Κωνσταντίνος Α' (274-337)

Οι αυτοκράτορες Κωνσταντίνος (δεξιά) και Ιουστινιανός (αριστερά) ενώπιον της Θεοτόκου. Ψηφιδωτό, ναός της Αγίας Σοφίας (μέσα του 10ου αι.)

ΝΕΑ ΡΩΜΗ – ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΗ

Το 324 ο Μέγας Κωνσταντίνος, πρώτος χριστιανός αυτοκράτορας, συνένωσε υπό την εξουσία του τη Δύση και την Ανατολή. Και σχεδόν αμέσως άρχισε την οικοδόμηση της νέας πρωτεύουσας της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, της Κωνσταντινουπόλεως, Νέας Ρώμης, η οποία επρόκειτο να παραλάβει τη σκυτάλη της Παλαιάς Ρώμης ως παγκόσμιο πολιτικό κέντρο. Έκτοτε η Αυτοκρατορία κατέστη χριστιανική και οι κυβερνήτες της αναγνώριζαν τον εαυτό τους μόνον ως επίγειους επιτρόπους του Ουρανίου Βασιλέα. Στο πεδίο της ιερότητας το κράτος παραχώρησε τη θέση του στην Εκκλησία του Χριστού, οι Προκαθήμενοι της οποίας σχημάτιζαν κατά τόπους την ιεραρχία με επικεφαλής τους πέντε επισκόπους με το μεγαλύτερο κύρος, τους «Πατριάρχες της Οικουμένης».

Κατά το παλαιό της όνομα η Κωνσταντινούπολη ονομαζόταν συχνά Βυζάντιο, εξ ου και το σύνηθες σε μας όνομα ολόκληρης της Αυτοκρατορίας. Όμως οι ίδιοι οι Βυζαντινοί ονόμαζαν τον εαυτό τους Ρωμαίους και ποτέ δεν αμφέβαλλαν ότι συνεχίζουν να ζουν στη Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία. Δηλαδή, σ' εκείνη την τελευταία παγκόσμια ηγεμονία, της οποίας έπεται η Δευτέρα Παρουσία του Χριστού και η εγκαθίδρυση της αιωνίου Βασιλείας του Θεού. Τούτο έθετε το «πολιτικό πρόγραμμα» της χριστιανικής Αυτοκρατορίας: οι επίγειοι κυβερνήτες της έπρεπε να ετοιμάζουν τον λαό, τον οποίον τους είχαν εμπιστευθεί, για τη συνάντηση με τον Χριστό, ώστε στη Φοβερά Κρίση να λογοδοτήσουν προσωπικά για την ηθική κατάσταση των υπηκόων τους. Τούτο εξηγεί γιατί στην πλειονότητά τους οι αυτοκράτορες αντιμετώπιζαν με τόσο δέος τα ζητήματα της θρησκείας και φρόντιζαν την Εκκλησία. Άλλωστε, από την καθαρότητα των δογμάτων και την ευλάβεια του κλήρου εξαρτάτο η ευημερία του κράτους και όλων των υπηκόων του.

Οι στρατιωτικές ήττες και οι εσωτερικές περιπέτειες αντιμετωπίζονταν από τη χριστιανική συνείδηση στην εσχατολογική τους προοπτική: ως δοκιμασίες, οι οποίες έχουν προορισμό να ενδυναμώσουν τον λαό του Χριστού στην αφοσίωση στον Θεό. Αλλά η θέση του κράτους επιδεινωνόταν από αιώνος σε αιώνα. Ολόκληρη η Ανατολή από τον 7ο αι. βρέθηκε υπό την εξουσία μιας άλλης θρησκείας, του ισλάμ. Ενώ η Δύση, που βρέθηκε υπό την εξουσία των γερμανικών λαών, συσπειρώθηκε γύρω από τον Πάπα της Ρώμης ως μοναδικό νόμιμο Επίτροπο του Χριστού, αποσχίσθηκε από τον ελληνικό κόσμο και μετατράπηκε από ανήσυχο σύμμαχο σε αδιάλλακτο αντίπαλο του ορθοδόξου Βυζαντίου. Η Νέα Ρώμη βρέθηκε σε απομόνωση. Και όταν οι παρασυρμένοι από τον αναγεννηθέντα ελληνικό εθνικισμό Έλληνες απώθησαν και τους ομοδόξους γείτονές τους, δηλαδή τους Βουλγάρους και τους Σέρβους, οι ημέρες της Αυτοκρατορίας αποδείχθηκαν μετρημένες.

Ο ναός Σεν Ζαν, όπου το 1274 υπεγράφη η Ουνία της Λυών

Η Ουνία της Φλωρεντίας του 1439

Ο ναός της Σάντα Μαρία ντελ Φιόρε, όπου το 1439 υπεγράφη η Ουνία της Φλωρεντίας

Στην απελπισμένη προσπάθεια να διαφυλάξουν το κράτος οι βυζαντινοί αυτοκράτορες και οι εκκλησιαστικοί πολιτικοί δύο φορές αποφάσισαν να προσκυνήσουν τη Δύση, υιοθετώντας τους υπαγορευμένους από τη Ρώμη όρους της Ουνίας της Λυών (1274) και της Φλωρεντίας (1439). Και στη μία, αλλά και στην άλλη περίπτωση αυτοί οι εκκλησιαστικοί συμβιβασμοί όχι μόνον δεν απέδωσαν τα αναμενόμενα πολιτικά κέρδη στις εξωτερικές σχέσεις, αλλά και προκάλεσαν ισχυρή διαμαρτυρία εντός της χώρας.

Να, πώς περιέγραψε τα αποτελέσματα της Ουνίας της Φλωρεντίας ο βυζαντινός ιστορικός Δούκας: «Οἱ δὲ ἀρχιερεῖς εὐθέως ἀπὸ τῶν τριήρεων ἀποβάντες, καὶ οἱ τῆς Κωνσταντίνου κατὰ τὸ σύνηθες ἠσπάζοντο αὐτοὺς ἐρωτῶντες· „Πῶς τὰ ἡμέτερα; πῶς τὰ τῆς συνόδου; εἰ ἄρα ἐτύχομεν τὴν νικῶσαν;”—Οἱ δὲ ἀπεκρίνοντο· „Πεπράκαμεν τὴν πίστιν ἡμῶν· ἀντηλλάξαμεν τῇ ἀσεβείᾳ τὴν εὐσέβειαν· προδόντες τὴν καθαρὰν θυσίαν ἀζυμῖται γεγόναμεν...Εἰ

γὰρ πρὸς αὐτούς τις εἴρετο· „Καὶ διὰ τί ὑπεγράφετε;”—ἔλεγον· „Φοβούμενοι τοὺς Φράγγους·”—Καὶ πάλιν ἐρωτῶντες αὐτούς, εἰ ἐβασάνισαν οἱ Φράγγοι τινά, εἰ ἐμαστίγωσαν, εἰ εἰς φυλακὴν ἔβαλον;—„Οὐχί”—„Ἀλλὰ πῶς;”—„Ἡ δεξιὰ αὕτη ὑπέγραψεν,” ἔλεγον, „κοπήτω· Ἡ γλῶττα ὡμολόγησεν, ἐκριζούσθω·”—Οὐκ ἄλλο εἶχον τί λέγειν· Καὶ γὰρ ἦσάν τινες τῶν ἀρχιερέων ἐν τῷ ὑπογράφειν λέγοντες· „Οὐχ ὑπογράφωμεν, ἐὰν τὸ ἱκανὸν ἡμῖν τῆς προσόδου παράσχηται;”—Οἱ δὲ ἔδιδον καὶ ἐβάπτετο κάλαμος. Ὑπὲρ ἀριθμὸν γὰρ ἦσαν τὰ δαπανηθέντα εἰς αὐτοὺς νομίσματα καὶ τὰ ἐν χερσὶ μετρηθέντα ἑκάστου τῶν πατέρων. Εἶτα μεταμεληθέντες οὐδὲ τὰ ἀργύρια ὑπέστρεψαν. Πρὸς τὴν φωνὴν οὖν αὐτῶν, ὅτι τὴν πίστιν αὐτῶν πέπρακαν, καὶ ἐπέκεινα τοῦ Ἰούδα ἥμαρτον τοῦ στρέψαντος τὰ ἀργύρια. Ἀλλ' οἶδε κύριος καὶ ἀνεβάλετο· καὶ πῦρ ἀνήφθη ἐν Ἰακὼβ καὶ ὀργὴ ἀνέβη ἐπὶ τὸν Ἰσραήλ». (Κρασάβινα Σ.Κ. Ο Δούκας και ο Σφραντζής σχετικά με την Ουνία της Ορθοδόξου και της Καθολικής Εκκλησίας, Vyzantiiskyi Vremennik, 1973, τ. 27, σ. 145.)

Προσωπογραφία του Σουλτάνου Μεχμέτ Β'.
Έργο του Τζεντίλε Μπελλίνι. 1480.
Εθνική Πινακοθήκη του Λονδίνου

Πολιορκία της Κωνσταντινουπόλεως.
Μικρογραφία του Φιλίππου Μαζερόλ από το χειρόγραφο
«Χρονικά του Κάρολου Ζ'» του Ζαν Σαρτιέ, 15ος αι

Ο ΓΕΡΟΝΤΑΣ ΤΟΥ ΠΣΚΟΦ ΦΙΛΟΘΕΟΣ ΚΑΙ Η «ΡΗΣΗ» ΤΟΥ

Η Άλωση του Βυζαντίου το 1453 στα μάτια των συγχρόνων ήταν ένα τρομερό, αλλά νομοτελειακό και από καιρού αναμενόμενο γεγονός. Ακόμη και σεβαστή μερίδα της βυζαντινής ελίτ δεχόταν ότι «Κρειτότερον ἐστίν εἰδέναι ἐν μέσῃ τῇ πόλει Φακιόλιον Βασιλεύον Τούρκων ἤ καλύπτραν λατινικήν» («καλύτερα σαρίκι τουρκικό παρά παπική τιάρα»). Και όταν τα στρατεύματα του Μεχμέτ Β΄ εισέβαλαν στην απελπισμένα αμυνόμενη Κωνσταντινούπολη, πολλοί αξιολόγησαν το γεγονός ως δέουσα τιμωρία για την προδοσία της Ορθοδοξίας.

Περί το ήμισυ του 15ου αι. δεν έμειναν ορθόδοξα κράτη ανά τον κόσμο. Η Νέα Ρώμη βρέθηκε κάτω από την μπότα των Τούρκων. Η Βουλγαρία, η Σερβία, η Βλαχία και η Μολδαβία είχαν προ πολλού ήδη καταληφθεί από τους ίδιους τους Οθωμανούς. Τα τελευταία κατάλοιπα του βυζαντινού κόσμου,

δηλαδή η Τραπεζούντα και το πριγκιπάτο του Θεοδώρου στην Κριμαία έπεσαν το 1461 και το 1475 αντίστοιχα. Έμειναν ακόμη η Γεωργία και η γη των Ρως, αλλά και αυτές κομματιασμένες σε αρκετά τμήματα, διήγαν πενιχρό βίο κάτω από τον ζυγό των μουσουλμανικών δυνάμεων. Ποιος θα υψώσει το πεσόν λάβαρο της Τελευταίας Βασιλείας; Πολλοί απανταχού θεωρούσαν ότι επήλθε το πλήρωμα του χρόνου και ο κόσμος ευρίσκεται επί τοις θύραις της Δευτέρας Παρουσίας, πολύ περισσότερο που σύμφωνα με την καθολικώς δεκτή χρονολογία πλησίαζε το μυστικιστικό 7000^{ο} έτος από κτίσεως κόσμου.

Δεν συμμερίζονταν όμως όλοι τις εσχατολογικές διαθέσεις, αναμένοντας αγογγύστως τη συντέλεια του κόσμου. Ορισμένοι ιεράρχες έστρεψαν τα βλέμματά τους στο μόνο σημείο του ορθόδοξου κόσμου, όπου η Ουνία της Φλωρεντίας προκάλεσε δημόσια καταδίκη από τις Αρχές και την Εκκλησία. Προς τα εκεί, τη μακρινή Μόσχα, αναχώρησε τη δεκαετία του 1460 ο Πατριάρχης Ιεροσολύμων Ιωακείμ, ο οποίος συνειδητοποίησε το εσφαλμένο των προσδοκιών για βοήθεια της Δύσεως κατά των Τούρκων με αντάλλαγμα την Ουνία. Ο Ιωακείμ πέθανε στην Κριμαία, χωρίς ποτέ να φθάσει στη Μόσχα. Αλλά ακολουθώντας εκείνον σύντομα θα ξεκινήσουν για τη χώρα των Ρως σειρές ικετών και μεσολαβητών από όλη τη χριστιανική Ανατολή. Και μεταξύ των Ρώσων στοχαστών θα αρχίσει να ενδυναμώνεται η συνειδητοποίηση του ιδιαίτερου ρόλου, που αρχίζει να διαδραματίζει το κράτος της Μοσχοβίας.

Το 1472 ο μεγάλος δούκας της Μοσχοβίας Ιβάν Γ΄ του Βασιλείου παντρεύθηκε τη Σοφία (Ζωή), ανηψιά του τελευταίου βυζαντινού αυτοκράτορα Κωνσταντίνου Παλαιολόγου. Σύντομα, το 1480, η Ρωσία της Μοσχοβίας απελευθερώθηκε τελειωτικά από το φόρο στην (σ.τ.μτφ. ταταρο-μογγολική Χρυσή) Ορδή και από το 1493 ο Ιβάν Γ΄ άρχισε να τιτλοφορείται Ηγεμόνας πάσης Ρωσίας. Το τρομακτικό για πολλούς έτος του 7000 πέρασε επιτυχώς και η έναρξη μιας νέας χιλιετίας από κτίσεως κόσμου αποτέλεσε εποχή ταχείας ανάπτυξης της νέας ορθόδοξης δυνάμεως, του ρωσικού κράτους.

Ο Ιβάν Γ' του Βασιλείου. Προσωπογραφία από τον «Βασιλικό κατάλογο τίτλων», 17ος αι

Η Σοφία Παλαιολογίνα. Πλαστική αναπαράσταση του Σ. Α. Νικίτιν, 1994

Ο μητροπολίτης Ζωσιμάς. Λεπτομέρεια μικρογραφίας. Χρονολογική συλλογή. Βιβλίο 17, σ. 140

Ο Σπυρίδων – Σάββας, συντάκτης της «Επιστολής περί δωρεών του Μονομάχου» (γύρω στο 1503) τοποθετεί στα χείλη του αυτοκράτορα του 11ου αι. Κωνσταντίνου Μονομάχου την ακόλουθη νουθεσία προς τον εγγονό του, τον Ρώσο πρίγκιπα Βλαδίμηρο Μονομάχο: «Ας παραμείνουν οι Εκκλησίες του Θεού χωρίς αναστάτωση και όλη η Ορθοδοξία ας μείνει ήσυχη υπό την εξουσία της βασιλείας μας και της δικής σου αυτεξουσίου αυτοκρατορίας της Μεγάλης Ρωσίας. Ας ονομάζεσαι εφεξής θεόστεπτος βασιλέας, που στεφανώθηκε από το βασιλικό τούτο διάδημα από το χέρι του Αγιωτάτου Μητροπολίτη Νεοφύτου μετά των επισκόπων». Ενδεικτικό είναι ότι εδώ ο αυτοκράτορας δεν παραχωρεί ουδόλως τον τίτλο του και την κεντρική του θέση ως προστάτη ολόκληρης της Ορθοδοξίας, αλλά τρόπον τινα καθιστά κοινωνό της υπηρεσίας του τον Ρώσο πρίγκιπα, ο οποίος αναγνωρίζεται ως «αυτεξούσιος και κυρίαρχος» βασιλέας της Μεγάλης Ρωσίας. Ακριβώς αυτόν τον τίτλο και «θα αποκαταστήσει» το 1547 ο Ιβάν Βασίλιεβιτς Γκρόζνι (ο Τρομερός) την ώρα της περίφημης στέψεώς του ως βασιλέα.

Αρχή της «Επιστολής περί δωρεών του Μονομάχου» του Σπυρίδωνα-Σάββα σε χειρόγραφο του 16ου αι

Ο Κωνσταντίνος Θ' ο Μονομάχος. Λεπτομέρεια του ψηφιδωτού του ναού της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινουπόλεως. Μέσα του 11ου αι

Ο Βλαδίμηρος Βσεβολόντοβιτς Μονομάχος. Προσωπογραφία από τον «Βασιλικό κατάλογο τίτλων», 17ος αι

Το πλέον γνωστό κείμενο, που εμπεριέχει το δόγμα της νέας αποστολής του κράτους της Μοσχοβίας, κατέστη η επιστολή του μοναχού της Μονής Ελεαζάρου του Πσκοφ Φιλοθέου προς τον δημόσιο λειτουργό Μιχαήλ Μισιούρ-Μουνέχιν, η οποία συντάχθηκε το 1523. Στην κατακλείδα της επιστολής του, που ήταν αφιερωμένη στο λίαν επίκαιρο τότε θέμα, δηλαδή τη διάψευση των προβλέψεων των δυτικών αστρολόγων, ο σοφός γέρων ενημερώνει τον αποδέκτη του για «κάτι απόκρυφο», «για τη σημερινή υπέρλαμπρη και υψηλόθρονη ορθόδοξη βασιλεία του ηγεμόνα μας» (εννοεί τον μεγάλο δούκα Βασίλειο Γ' του Ιωάννου):

«Να γνωρίζεις φιλόχριστε και θεόφιλε, ότι όλες οι χριστιανικές βασιλείες έφθασαν στο τέλος και ενώθηκαν στη μία βασιλεία του ηγεμόνα μας, σύμφωνα με τα βιβλία των προφητών, δηλαδή τη βασιλεία των Ρωμαίων. Δύο Ρώμες έπεσαν, ενώ η τρίτη στέκεται και τέταρτη δεν θα υπάρξει. Πολλάκις και ο Απόστολος Παύλος μνημονεύει τη Ρώμη στις επιστολές και στην ερμηνεία αναφέρεται: «Η Ρώμη είναι ολόκληρος ο κόσμος»... Βλέπεις άραγε, εκλεκτέ του Θεού, ότι όλες οι χριστιανικές βασιλείες βυθίσθηκαν από τους απίστους, μόνον του δικού μας ηγεμόνα η βασιλεία στέκει ακέραια με τη χάρη του Χριστού. Αρμόζει στον βασιλεύοντα να την κατέχει με μεγάλο φόβο και προσφυγή στον Θεό, να μην ελπίζει στο χρυσό και τον πλούτο, που εκλείπει, αλλά στον Θεό, ο Οποίος χορηγεί τα πάντα».

Στα τελευταία λόγια συμπεριλαμβάνεται το γνήσιο νόημα της «ρήσεως του Φιλοθέου»: το φορτίο της «Τρίτης Ρώμης», της τελευταίας επίγειας βασιλείας, επιβάλλει τεράστια ηθική ευθύνη στον Ρώσο ηγεμόνα. Έχει πλέον την ευθύνη για όλον τον κόσμο και πρέπει να κυβερνά «με μεγάλο φόβο», προσβλέποντας όχι σε επίγεια πλούτη, αλλά στη συναντίληψη του Θεού.

Παρά τη διάχυτη γνώμη, οι Ρώσοι μεγάλοι δούκες και τσάροι ουδέποτε διεκδίκησαν τη λεγόμενη βυζαντινή κληρονομιά. Ο γάμος του Ιβάν Γ' με τη Σοφία Παλαιολογίνα, ανηψιά του τελευταίου αυτοκράτορα της Κωνσταντινουπόλεως Κωνσταντίνου ΙΑ΄, δεν είχε ουδεμία νομική συνέπεια, διότι κληρονόμος εθεωρείτο ο αδελφός της Σοφίας Ανδρέας, ο οποίος είχε πουλήσει τα δικαιώματά του στον Γάλλο βασιλέα Κάρολο Η΄ (στη συνέχεια και στον Φερδινάνδο της Ισπανίας). Επομένως, ακόμη και εάν μπορούσε να γίνει λόγος για τη Μόσχα ως διάδοχο της Δευτέρας Ρώμης, τούτο μόνον ως προς την πνευματική κληρονομιά και το μυστικιστικό φορτίο της «τελευταίας βασιλείας».

ΙΕΡΕΜΙΑΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ ΚΑΙ Ο ΠΑΤΡΙΑΡΧΙΚΟΣ ΘΕΣΜΟΣ ΣΤΗ ΜΟΣΧΑ

Στις πράξεις και τα έγγραφα του κράτους της Ρωσίας το δόγμα της «Τρίτης Ρώμης» δεν αντικατοπτρίσθηκε. Προφανώς, οι ηγεμόνες της Μοσχοβίας προσέγγιζαν αυτή τη θέση με επιφύλαξη. Κακώς νοούμενη αυτή η θέση θα μπορούσε να εκληφθεί ως διεκδίκηση της πολιτικής κληρονομιάς του Βυζαντίου, πράγμα, που θα οδηγούσε αναποδράστως στην όξυνση των σχέσεων με την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

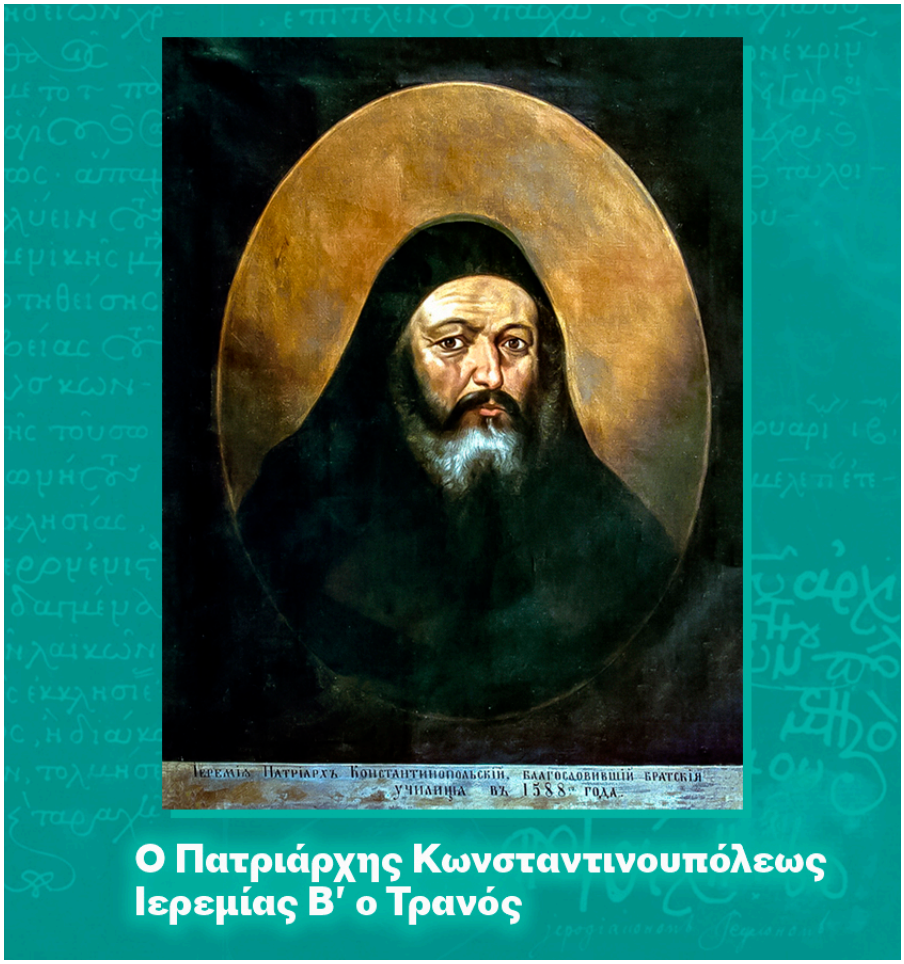

Ενώ ο πόλεμος με τον πανίσχυρο σουλτάνο κάθε άλλο παρά συγκαταλεγόταν στα σχέδια των κυβερνώντων της Ρωσίας, παρόλο που τους προέτρεπαν σε αυτόν και οι δυτικοί «εταίροι» και πολλοί Έλληνες, που ονειρεύονταν την απελευθέρωση από τον οθωμανικό ζυγό.

Όσο και αν είναι εντυπωσιακό, μάλλον για μια μόνον φορά επισήμως η ρήση του Φιλοθέου αναπαράγεται επακριβώς στα λόγια ενός Έλληνα ιεράρχη, δηλαδή του Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιερεμία Β΄. Στον υπογραφέντα από αυτόν Καταστατικό Χάρτη του 1589 για τη σύσταση του πατριαρχικού θεσμού στη Ρωσία, στον Έλληνα ιεράρχη αποδίδονται τα ακόλουθα λόγια, τα οποία απευθύνονταν στον τσάρο Θεόδωρο Ιωάννοβιτς:

«Η Παλαιά Ρώμη έπεσε εξαιτίας της αιρέσεως του Απολλιναρίου, η δεύτερη δε Ρώμη, που είναι η Κωνσταντινούπολη, είναι κατεχόμενη υπό των εγγονών της Άγαρ, των άθεων Τούρκων, ενώ το δικό σου, ω, ευλαβή ηγεμόνα, μεγάλο βασίλειο της Ρωσίας, η τρίτη Ρώμη, με την ευλάβεια υπερέβη των πάντων και όλες οι ευλαβείς βασιλείες στην δική σου βασιλεία συνενώθηκαν εις μίαν και συ ο μόνος υπό τον ουρανό χριστιανός βασιλέας, που ονομάζεσαι σε όλη την οικουμένη και από όλους τους χριστιανούς». (Συλλογή κρατικών εγγράφων και συμφωνιών , τ. ΙΙ. σελ. 97.)

Η ΙΔΕΑ ΤΗΣ «ΤΡΙΤΗΣ ΡΩΜΗΣ» ΣΤΗ ΡΩΣΙΚΗ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑ

Στην εποχή του Μεγάλου Πέτρου έγινε απότομη μεταστροφή της ρωσικής κρατικής ιδεολογίας. Ο Πέτρος δεν αγαπούσε το Βυζάντιο, το οποίο χάθηκε, κατά τη γνώμη του, εξαιτίας της θρησκοληψίας των κυβερνώντων και της περιφρονήσεως από αυτούς της στρατιωτικής άμυνας. Ως ιδανικό του επέλεξε όχι τη δεύτερη, αλλά την πρώτη Ρώμη, πράγμα που μαρτυρά και από την υιοθέτηση από τον ίδιο του τίτλου του αυτοκράτορα και την ίδρυση της Συγκλήτου. Και μολονότι η Ρωσική Αυτοκρατορία, όπως και στο παρελθόν, διεκδικούσε τον ρόλο του ηγέτη της Ορθοδοξίας, αυτή η ηγεσία έχασε τον μυστικιστικό χαρακτήρα της «Τελευταίας Βασιλείας».

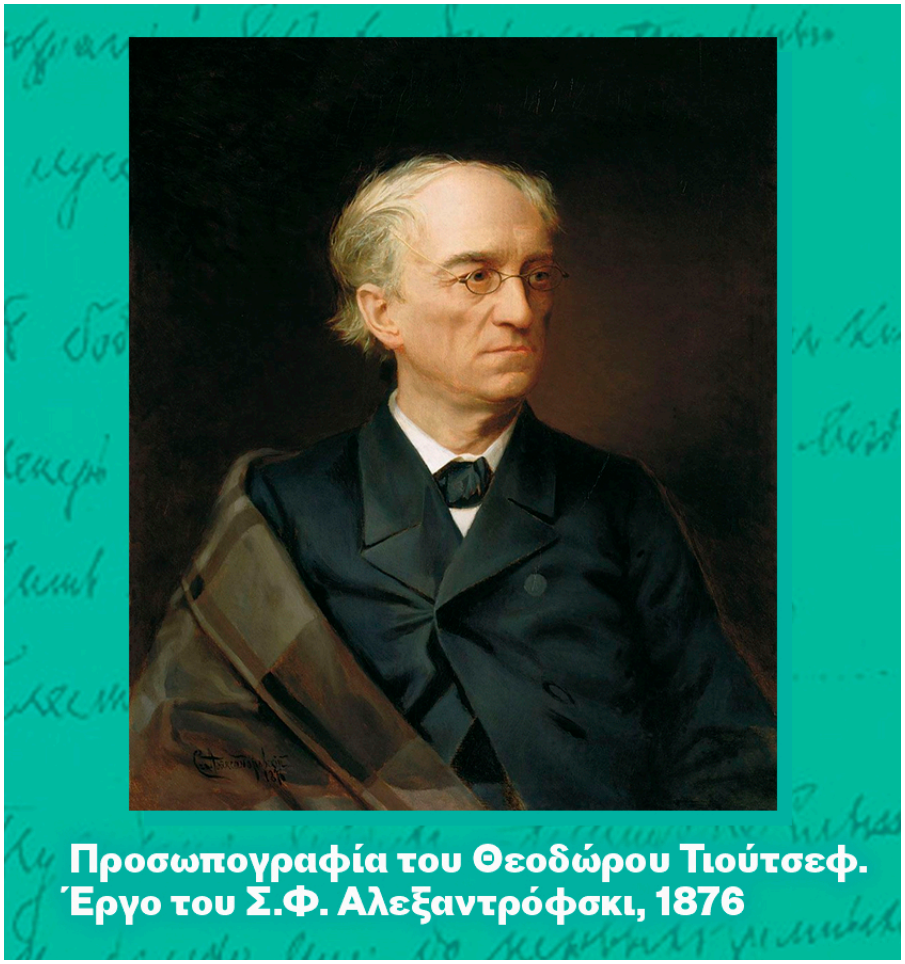

Προσωπογραφία του Θεοδώρου Τιούτσεφ. Έργο του Σ.Φ. Αλεξαντρόφσκι, 1876

Τον 19ο αι. το δόγμα της Τρίτης Ρώμης με το αρχικό εσχατολογικό νόημά του φαινομενικά λησμονήθηκε. Αλλά το 1849, κατά την κορύφωση των επιτυχιών της εξωτερικής πολιτικής του Νικολάου Α΄, ο 45ετής Ρώσος διπλωμάτης Θεόδωρος Τιούτσεφ γράφει το ποίημα «Ρωσική γεωγραφία», το οποίο έχει ως κατακλείδα την βιβλική μνεία της «τελευταίας βασιλείας»:

Επτά εσωτερικές θάλασσες κι επτά μεγάλοι ποταμοί…
Από τον Νείλο ως τον Νεβά, από τον Έλβα ως την Κίνα,
Από τον Βόλγα ως τον Ευφράτη, από τον Γάγγη ως τον Δούναβη…
Αυτό είναι το ρωσικό βασίλειο και δεν θα εκλείψει εις τον αιώνα,
Όπως προέβλεψε το Πνεύμα και προφήτευσε ο Δανιήλ.

Αυτές οι προσδοκίες του επικείμενου αυτοκρατορικού μεγαλείου ανακόπηκαν βάναυσα από τον Κριμαϊκό Πόλεμο. Αλλά και στη συνέχεια η ιδέα της βυζαντινής κληρονομιάς αναστάτωνε το νου πολλών Ρώσων δημοσιολόγων και μετεξελίχθηκε στο όραμα να υψωθεί ο σταυρός στην Αγία Σοφία.

Οφείλουμε, πάντως, να αναγνωρίσουμε, ότι η πολιτική, που υλοποιούσε η Ρωσία ήταν πολύ πραγματιστική. Το ζήτημα της κατάληψης της Κωνσταντινουπόλεως και της απόκτησης του

ελέγχου των Στενών, όντως επανειλημμένως εμφανιζόταν στην ημερήσια διάταξη. Ωστόσο, σχεδόν πάντοτε ευρίσκονταν πίσω του αποκλειστικά γεωπολιτικά και οικονομικά συμφέροντα. Οι μυστικιστικές ιδέες της Τελευταίας Βασιλείας ήσαν εν γένει ξένες για την αυτοκρατορία των Ρομανώφ, η οποία ήταν προσανατολισμένη στα δυτικά πολιτισμικά πρότυπα. Μόνον επί Νικολάου Β΄ παρατηρείται ορισμένη αναθέρμανση του ενδιαφέροντος για τη βυζαντινή πολιτική παράδοση, αλλά αυτή ήταν η τελευταία «αναλαμπή» πριν την καταστροφή του 1917 και τη ριζική αλλαγή όλης της πολιτικής ιδεολογίας, που επακολούθησε.

«Η ΤΡΙΤΗ ΡΩΜΗ» ΣΤΟ ΣΥΓΧΡΟΝΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Πρέπει να επισημάνουμε ότι το δόγμα «Μόσχα – Τρίτη Ρώμη» εμφανιζόταν όχι σπάνια ως ένα είδος πολιτικού φόβητρου, με το οποίο φόβιζαν τους λαούς τους οι κυβερνώντες των ευρωπαϊκών χωρών. Ιδιαιτέρως ενοχλητικό έμοιαζε στα μάτια των Ελλήνων, οι οποίοι οραματίζονταν μόνοι τους την αποκατάσταση του Βυζαντίου. Οι ιδεολόγοι του ελληνικού εθνικισμού κατά τρόπο παράδοξο συνέπλεκαν τη ρήση του παλαιού Ρώσου μοναχού με τις ιδέες του «πανσλαβισμού» και διέβλεπαν σε αυτόν τις αξιώσεις της Ρωσίας για την εγκαθίδρυση της παγκόσμιας κυριαρχίας της με στήριγμα στους σλαβικούς λαούς και μάλιστα σε βάρος των Ελλήνων, των αυθεντικών κληρονόμων της Νέας Ρώμης. Και παρόλο που δεν υπήρχε σοβαρή θεμελίωση για παρόμοιους φόβους, πολλοί Έλληνες δημοσιολόγοι έτρεφαν και τρέφουν καχυποψία έναντι της Ρωσίας για δήθεν σχέδια «σφετερισμού» της βυζαντινής κληρονομιάς και έναντι της Ρωσικής Εκκλησίας για δήθεν απόπειρα παραμερισμού των παλαίφατων Πατριαρχείων.

Εν τω μεταξύ, το Πατριαρχείο Μόσχας ουδέποτε διεκδίκησε τον ρόλο της «κεφαλής» της παγκόσμιας Ορθοδοξίας. Ακόμη και την εποχή του Στάλιν, κατά τη διάρκεια των γνωστών γεγονότων της περιόδου 1945-1948, τα σχέδια της σοβιετικής ηγεσίας «να αναδιαμορφώσει» την παγκόσμια Ορθοδοξία προς όφελος της Ρωσικής Εκκλησίας για τις σκοπιμότητες της εξωτερικής της πολιτικής, δεν αντικατοπτρίζονται στις επίσημες δηλώσεις ή ενέργειες των εκκλησιαστικών Αρχών της Ρωσικής Ορθοδόξου Εκκλησίας, οι οποίες είχαν άριστη επίγνωση των θλιβερών επιπτώσεων αυτής της τυχοδιωκτικής πρωτοβουλίας για την πανορθόδοξη ενότητα. (Επίσημα έγγραφα εκείνων των χρόνων είναι διαθέσιμα στο αρχείο του «Περιοδικού του Πατριαρχείου Μόσχας» (**http://www.jmp.ru/ymarh4354y.php?y=54)**.)

Πολύ περισσότερο στις ημέρες μας δεν υπάρχει ούτε ένα πρακτικό, έγγραφο ή ομιλία εκπροσώπων της Ρωσικής Ορθοδόξου Εκκλησίας με έκφραση έστω και υπαινιγμού περί της επιθυμίας να καθυποταχθούν οι άλλες αδελφές Αυτοκέφαλες Εκκλησιών και βα ανυψωθεί η ίδια υπεράνω αυτών. Αυτό το γεγονός, όπως και το ανεπίκαιρο της ιδέας «Μόσχα – Τρίτη Ρώμη» στη σύγχρονη εκκλησιαστική-πολιτική κατάσταση έχουν επανειλημμένως υποδείξει οι πρόεδροι του Τμήματος Εξωτερικών Εκκλησιαστικών Σχέσεων του Πατριαρχείου Μόσχας, τόσο ο μητροπολίτης Κύριλλος (σήμερα Πατριάρχης Μόσχας και Πασών των Ρωσσιών — **http://edinstvo.patriarchia.ru/db/text/5592012.html** (η από 23ης Δεκεμβρίου 2004 επιστολή στον Μητροπολίτη Φιλαδελφείας Μελίτωνα), όσο και ο μητροπολίτης Ιλαρίωνας (**https://regnum.ru/news/society/2665491.html** (συνέντευξη από 13.07.2019), **https://www.trtrussian.com/life/doktrina-moskva-tretij-rim-davno-ustarela-mitropolit-**

ilarion-3937820 (συνέντευξη από 04.12.2020); **https://www.kathimerini.gr/opinion/interviews/561193309/vathy-to-schisma-stin-orthodoxia/** (συνέντευξη από 13.12.2020)).

Η Μονή του Αγίου Παντελεήμονος στο Άγιον Όρος

Ο Πατριάρχης Βαρθολομαίος Α'

Η οφθαλμαπάτη της «σλαβικής απειλής» κατέστη τόσο ισχυρή, ώστε επηρέασε ακόμη και τους Έλληνες επιστήμονες, οι οποίοι αποφεύγουν να χρησιμοποιούν την ιστορική ονομασία (Ρωσικόν) «ρωσική» για την Αγιορείτικη Μονή του Αγίου Παντελεήμονος. Ενώ στη σημερινή της καταστροφική αντιπαράθεση με το Πατριαρχείο Μόσχας εξαιτίας της Ουκρανίας, ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Βαρθολομαίος και οι ομόφρονες του επιδιώκουν να παίξουν το χαρτί της «ελληνικής αλληλεγγύης», καλώντας επίμονα τους Έλληνες ιεράρχες των άλλων κατά τόπους Εκκλησιών να συνταχθούν με την προφανώς αντικανονική πλευρά.

Στη βάση όλης αυτής της φοβίας και καχυποψίας, που, δυστυχώς, καθορίζει την καταστροφική για την Ορθοδοξία εκκλησιαστική πολιτική της Κωνσταντινουπόλεως, κείται η πλήρης παρερμηνεία της ουσίας της ιδέας «Μόσχα – Τρίτη Ρώμη», την οποία ορισμένοι Έλληνες ιεράρχες χαρακτηρίζουν «λῆροι», «ὕβρις» καί «βλασφημία» και αποκαλούν ακόμη και «σατανική και ιμπεριαλιστική θεωρία». (**https://mospat.ru/gr/news/45692/** η από 27ης Μαΐου 2004 επιστολή του Αρχιγραμματέα της Αγίας και Ιεράς Συνόδου του Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως μητροπολίτη Φιλαδελφείας Μελίτωνα; **https://www.orthodoxkorea.org/gr-interview-met-ambrosios-russian-orthodox-patriarchate-korea**).

Ο Γέροντας Φιλόθεος, ο οποίος διατύπωσε αυτή τη ρήση πριν από 500 χρόνια, διαπίστωσε απλώς

την ιστορική πραγματικότητα εκείνης της εποχής: την εξάλειψη από τον χάρτη του κόσμου όλων των ορθοδόξων κρατών, πλην της Ρωσίας της Μοσχοβίας και την καθυπόταξη όλων των Αυτοκεφάλων Εκκλησιών (συμπεριλαμβανομένου και του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως) στην εξουσία αλλοθρήσκων κυβερνητών. Όμως το βασικότερο είναι, ότι το δόγμα της Τελευταίας Βασιλείας, ούτε τότε, αλλά ούτε και μεταγενέστερα δεν υποδήλωνε την αξίωση της Ρωσίας ούτε επί της πολιτικής κληρονομιάς του Βυζαντίου, ούτε, πολύ περισσότερο, επί της παγκόσμιας κυριαρχίας, αλλά ακριβώς το αντίθετο: Η «Τρίτη Ρώμη» είναι μια μυστικιστική απεικόνιση του «τελευταίου κράτους» στην παγκόσμια ιστορία, του οποίου οι κυβερνώντες επωμίζονται την ύψιστη ηθική ευθύνη για τις τύχες ολόκληρης της ανθρωπότητας και οφείλουν να προσβλέπουν όχι στα πρόσκαιρα πλούτη, την ισχύ και τη δόξα «του κόσμου τούτου», αλλά αποκλειστικά στον Θεό.

Μια πηγή: https://mospat.ru/gr/authors-analytics/86649/